

DİN, AYDINLANMA VE ELEŞTİRİSİ

Sait KAR (*)

ÖZ

Bilindiği gibi insanla birlikte ortaya çıkmış ve özellikleri itibariyle insanlığı şu veya bu şekilde yönlendirmiş olan din, düşünen bir varlık olması nedeniyle insanı, güç ve kapasitesine göre din problemi üzerine düşünmeye ve çeşitli yaklaşımlar ortaya koymaya yönelten bir olgudur.

Felsefe tarihinin önemli dönüm noktalarından birini oluşturan Aydınlanma düşüncesi de en genel anlamıyla tüm dini öğretilere karşı ortaya çıkan fikirlerle şekillenen bir dönem olarak kabul edilmektedir.

Bu nedenle çalışmamızın amacı, Aydınlanma döneminde dine karşı ortaya konan yaklaşımların bir değerlendirmesini yaparak, Aydınlanmayı oluşturduğu kabul edilen görüşlerin bir eleştirisini yapmaktır.

Anahtar Kelimeler: Din, Aydınlanma, Akıl, Hoşgörü, Bilim, İlerleme, Özgürlük.

ABSTRACT

Religion, Enlightenment and its Critics

As it is well known, religion emerging with humanity and leading the humanity in a way or another is a phenomenon which makes people think on religion problem according to their thinking power and capacity and put forward new approaches since people are reasonable creatures.

Enlightment idea forming one of the important turning points of philosophy history, in the most general aspect, is accepted as a period taking shape with ideas that appears against all religious doctrine.

For this reason, the aim of our research is to criticize views that are accepted to create the enlightenment by reviewing the approaches that are put forwards against the religion in the enlightenment age.

Keywords: Religion, Enlightenment, Reason, Tolerance, Science, Progress, Freedom.

* Yrd. Doç. Dr., Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.
e-mail: saitkar@odu.edu.tr

Giriş

Fransızca’da “Işık” anlamına gelen “*Lumières*”; İngilizce’de *Enlightenment*; Almanca’da ise *Aufklärung* kelimeleri ile karşılanan¹ Aydınlanma çağı, sonuçları itibari ile hem Amerika hem de Avrupa’nın her tarafında etkili olmuş, geleneksel olarak İngiliz devrimiyle başlayıp, Fransız devrimiyle bitirilen felsefi bir hareketi, daha da önemlisi, bu hareketin sonuçlarıyla belirginlik kazanan toplumsal ve siyasal bir süreci ifade etmek için kullanılan ve insanları “kötü” ve “köleleştirici” olarak kabul edilen mit, ön yargı ve hurafelerden, yani kurumsal dinin temsil ettiği inanan “eski düzenden” kurtararak, “iyi” ve “özgürleştirici” olarak kabul edilen “akıl düzenine” sokmayı hedefleyen bu sürecin çizgilerini, akıl özerkliği, entelektüel kültürün dayanışması, akıl ilerleyişinin kaçınılmaz olduğuna iman ve tinin iktidarı belirlemiştir.²

Başta Kant olmak üzere, hemen bütün Aydınlanma düşünürleri, gerçek aydınlanmanın, bireysel, sosyal ve politik hayatın problemlerine, vahye ve iman sınırlarına müracaat etmeden, akıllı ve felsefi yöntemleri kullanarak çözüm üretmekle mümkün olabileceğini, böylece mistisizmin karanlığı ve dogmatizmin yanlış ve koyu ışığının tersine, akıl ışığına yönelinebileceğini söylerler. İşte bu nedenle “Akıl Çağı” ya da “Aydınlanma Çağı” adı verilmiş olan bu yüzyıl,³ farklı kültürlerde farklı şekillerde değerlendirilmiş olmakla birlikte, genel olarak kendisini “tiran” olarak değil, “öğretmen” olarak göstermiş ve içinde bulunduğu yüzyılda tıpkı bir ruh hali gibi etki etmiş, Barok’a*, Ortodoksluğa, Karşı Reform’a karşı oluşan bir tepki olmuştur. Serbestçe konuşup yazmanın mümkün olduğu, Albrecht von Haller’in ifadesiyle “Özgür düşünebilenin, düşünüyor kabul edilebildiği”, öteden beri süregelen adetlere karşı alışılmamış bir dinamizmin geldiği, geriye değil ileriye bakılan bir yüzyıl olmuştur.⁴

Gelişme, mutluluk, din adamları sınıfına karşı olma, özgürlük, insana güvenme gibi hususlarda hemfikir olan⁵ Aydınlanma düşünürlerine göre akıl,

1 Peter Hans Reill; Ellen Judy Wilson, *Encyclopedia of the Enlightenment*, Revised Edition, Book Builders Incorporated, United States Of America, 2004, s. 179; Sevgi İyi, *Cumhuriyet Döneminde Aydınlanma ve İnsan Felsefesi Çalışmaları*, Toroslu Kitaplığı, İstanbul, 2006, s. 17.

2 Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 13-15.

3 Ahmet Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, Asa Yayınları, Bursa, 2008, s. 13-14.

* 17. Yüzyılda Roma’da, Kilisenin etkisiyle doğmuş fakat Avrupa’da da yaygınlaşmış olan, üslup açısından karmaşık ve hatta çelişkili, daha çok duygusal ve dramatik bir tarza sahip olan sanatsal bir anlatım biçimi.

4 Ulrich Im Hof, *Avrupa’da Aydınlanma*, çev. Şebnem Sunar, Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 7.

5 Christian Destain, *Aydınlanma*, çev. İsmail Yerguz, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2010, s. 83.

dolayısıyla da insan, dinin ve geleneğin boyunduruğu altına girmiştir. Dini değerlere göre şekillenmiş bu dünya görüşünün yerine, insanın kendisinin belirleyeceği yeni bir dünya görüşü oluşturulmaya çalışılmalıdır. Bu hedefe ulaşabilmek için ise, aklın her türlü baskı ve kayıttan kurtarılması, yani insanın kendi dışındaki her türlü belirleyici etki ve kategorilerden soyutlanması gerekmektedir. Böylece Aydınlanma, insanın, Tanrı, din ve devlet karşısındaki konumunun yeniden ele alınmaya başlandığı bir dönem haline gelmiştir.⁶

Aydınlanma düşünürlerine göre, insanlara boş inançlar aşıl原因an, ceplerini ve gönüllerini ipotek altına alarak maneviyatlarından ziyade, hırsları, bencillikleri, bağnazlıkları ve vahşilikleri ile ortaya çıkan papazlar ve dolayısıyla da Roma Katolik Kilisesi, en tehlikeli ve zararlı olan kurumdur. Kilisenin bu zararlı etkisinin temelinde, elbette ki aşkın ve doğüstü yapısı ile iman ve vahyi, aklın üzerine çıkarmış olan din bulunmaktadır.⁷ Nitekim büyücüler, mucizeler ve doğanın muntazam düzenini engelleyen her şey, aydınlanmacı filozofların, dünyayı yaşamak adına daha makul ve güvenli bir yer haline getirme isteğine karşı birer engel teşkil etmektedirler.⁸ Bu nedenle Habermas'ın ifade ettiği gibi Aydınlanma kültürü, bilginin bir meta olarak kalmaya devam ettiği ama eleştiri yoluyla özgür kılma yeteneğini koruduğu bir dünyada her türlü hurafe, mit, önyargı ve geleneğin, aklın süzgecinden geçirilerek aydınlatılmaya çalışılmasıdır.⁹

Bu anlayış doğrultusunda, tarihsel süreç içerisinde oluşan bütün kurumlar, aklın eleştirisinden geçirilerek; toplum, din ve eğitim, aklın ilkelerine göre yeniden düzenlenmeye çalışılmıştır.¹⁰ Böylece tarih boyunca insan hayatında çok etkin bir fenomen olan din, Aydınlanma ile birlikte sekülerleştirilerek, insan hayatından giderek uzaklaştırılmış, dinin insan ve toplum üzerindeki etkisi azaltılmış ve dinin bıraktığı boşluk akıl ve bilim ile doldurulmaya çalışılmıştır.¹¹

6 Hüseyin Aydın, *Aydınlanmanın Ana Kucağında Laiklik ve Atatürkçülük*, Emin Yayınları, Bursa, 2010, s. 23.

7 Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s. 26.

8 Alev Alatlı, *Batı'ya Yön veren Metinler III*, Kapadokya Meslek Yüksekokulu Yayınları, Nevşehir, 2010, s. 922.

9 Jürgen Habermas, "Şimdinin Kalbinde Amaç Yüklenmek: Foucault'un Kant'ın "Aydınlanma Nedir?" Metni Hakkındaki Konferansı Üzerine", çev. Eda Özgül, Özlem Oğuzhan, *Toplumbilim Dergisi*, Aydınlanma Özel Sayısı, İstanbul, 2010, sayı: 11, s. 82. (Bundan sonraki atıflarda bu eser "Şimdinin Kalbine Amaç Yüklemek" olarak anılacaktır.); Outram, *Aydınlanma*, s. 24.

10 İsmail Hira, "Sosyal Bilimler: Yasa Koyucu Tasarımdan Yorumcu Tasarıma", *Bilgi Dergisi*, Sayı: 2/3 Yıl: 2000, s. 82.

11 Tuncay İmamoğlu, *Modern Batı Düşüncesinin Felsefi Temelleri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 9.

Bu sekülerleşme süreci sonucunda, ruhban sınıfı bir güç, Kilise de kamusal bir otorite olmaktan çıkmış, böylece din kamusal alanı terk ederek kendi özel alanına, bireysel seçim ve pratiğin özel çizgileri içerisine çekilmiştir. Ancak Aydınlanma düşünürlerinin saldırısı sadece dine karşı olmamıştır. Gerçeklik ve bilgi probleminde empirik yaklaşım dışındaki bütün yaklaşımların hatalı ve kötü niyetli olacağına inanan Aydınlanma düşünürleri, dinin bir kalıntısı, dindeki hastalıklı tavrın çok daha rafine olmuş bir devamı olarak gördükleri metafiziğe de ciddi şekilde saldırmışlardır.¹² Dini, mitolojik ve metafiziksel anlayışlara karşı olan, dinsel muhtevalarından soyutladıkları kavramları evrensel hakikatler gibi gösteren, kimi ateist kimi de deist olan Aydınlanma filozofları için akıl, artık en önemli araç haline gelmiştir.¹³

Aydınlanma ile ilgili bu genel bilgilerden sonra, şimdi kendisini her türlü metafizik öğretiye karşı konumlandırın, her türlü dini öğretiyi reddedip akıl dinini teşekkül ettirmeyi hedefleyen bu yüzyılın genel özelliklerine ve eleştirisine geçebiliriz.

Aydınlanma Felsefesi

Aydınlanma felsefesi; “İnsanın varlığının anlamı ve bu dünyadaki yerinin ne olduğu” problemi etrafında ortaya çıkan sorular, bu sorulara verilen cevaplar ve bu cevaplara temel olan düşüncelerle şekillenen bir çağda,¹⁴ bir grup düşünür tarafından var olan değerler ve toplumsal kurumların eleştirilmesi amacıyla başlatılan bir felsefe hareketinin adıdır.¹⁵ Aydınlanma, her ne kadar bütün bir yüzyıla adını vermiş olsa da kavramsal olarak ancak, “insanların refahı ve aydınlanmasına” katkı sağlamak amacıyla kurulmuş bir dernek olan *Mittwochsgesellschaft*’ın yayım organı “*Berlinische Monatsschrift*” isimli bir dergide,¹⁶ 1783 yılında Johann Friedrich Zöllner’in yayınladığı bir yazının dipnotunda sormuş olduğu “Aydınlanma nedir?” sorusu ve bu soruya verilen cevaplar ile kullanılmaya başlanmıştır.¹⁷

12 Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s. 25.

13 Lucien Goldmann, *Aydınlanma Felsefesi*, çev. Emre Aslan, Doruk Yayınları, Ankara, 1999, s. 20; İmamoğlu, *Modern Batı Düşüncesinin Felsefi Temelleri*, s. 33.

14 Vahdettin Başçı, *17. ve 18. Yüzyıl Aydınlanma Döneminde Rasyonel Din Anlayışları ve Deizm*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2002, s. 7.

15 Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 16.

16 Ahmet Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, Asa Yayınları, Bursa, 2008. s. 12; Michel Foucault, “Aydınlanma Nedir?”, çev. Eda Özgül, Özlem Oğuzhan, *Toplumbilim Dergisi*, Aydınlanma Özel Sayısı, sayı: 11, Temmuz, 2000, s. 69.

17 James Schmidt, “Aydınlanma Neydi? Moses Mendelssohn ve İmmanuel Kant Berlinische Monatsschrift’i Nasıl Yanıtladı?” çev. Fahrettin Altun, *Toplumbilim Dergisi*, Aydınlanma Özel Sayısı, İstanbul, 2000, s. 23. Bundan sonraki atıflarda bu eser “Aydınlanma Neydi?” olarak anılacaktır.

Berlinische Monatsschrift'in sorduğu bu soruyu, ilk olarak Moses Mendelssohn cevaplandırmış olsa da Kant'ın, Mendelssohn'un cevabından habersiz olarak vermiş olduğu yanıt, Aydınlanma konusunda yapılan hemen bütün yorum ve değerlendirmelerin, üzerinde yürütüldüğü kaynak haline gelmiştir.¹⁸ Bu cevabında Kant aydınlanmayı; aklını başkasının kılavuzluğu ve yardımını olmaksızın kullanma kararlılığını ve cesaretini gösteremeyen insanın, kendi suçu ile düştüğü bir "ergin olmama" durumundan kurtulması¹⁹ olarak tanımlamıştır.

Kant'a göre insanın "ergin olmayışı", aklın kendisi nedeniyle değil, hem kişinin aklını kullanamamasından hem de başkasının yardımını olmaksızın kendi aklını kullanma kararlılığı ve cesaretini gösterememesinden ve çözüm üretememesinden kaynaklanır. Yani bu "ergin olmayış" insanın kendi suçu ile düştüğü bir durumdur. İşte bu nedenle Kant için aydınlanmanın parolası "*Sapere Aude!*" yani "*aklını kullanmaya cesaret et!*" olmuştur. Bu şekilde ortaya çıkan ve bireyler için neredeyse ikinci bir doğa yerine geçen ve temel bir yapı oluşturan bu ergin olmayıştan kurtulmak, oldukça zordur. Hatta insan bu duruma seve seve katlanmış ve onu benimsemiştir bile. Bu durumu yaşayan ve kısa bir sürede buna alışan bir kişinin, bu durumdan kurtulmak için hiçbir çabası olmayacağı gibi, onun adına düşünen ve karar veren bekçileri, onun aklını kullanmasına müsaade etmeyeceği için, bu kişi kendi başına düşünme yeteneğine sahip dahi olamayacaktır.²⁰

Kant, insanın kendi hatası nedeniyle içerisinde bulunduğu bu olgun olmayış ya da kendi kusuru ile düştüğü bu ergin olmama durumundan kurtuluş olarak nitelendirdiği Aydınlanmanın odak noktası olarak, *din konularını* ele alır. Zira ona göre, bilim ve sanatla ilgili olarak, yöneticilerimizin bu konularda söz sahibi olmaları ve koruyucu olmaları onların çıkarlarına değildir. Aynı zamanda din konusundaki ergin olmayış her şeyden daha tehlikeli, zararlı ve onur kırıcıdır.²¹ Bu nedenle aydınlanmanın temeli, saf akıl dininin, tüm insanlar için sürekli meydana geliş halinde olan (empirik değilse de) ilahi bir vahiy olduğu ilkesinde bulunmalıdır.²²

18 Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s. 12.

19 İmmanuel Kant; "Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt", çev. Nejat Bozkurt, *Toplumbilim Dergisi*, Aydınlanma Özel Sayısı, Sayı: 11, yıl: 2000, s. 17; Kant, *Seçilmiş Yazılar*, s. 211.

20 Kant; "Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt", s. 17; Kant, *Seçilmiş Yazılar*, s. 212; Schmidt, "Aydınlanma neydi?" s. 27-28; İmmanuel Kant, *Yaşamın Anlamı*, ed. Wolfgang Kraus, çev. Gürsel Uyanık, Ahmet Sarı, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.34

21 Kant, "Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt", s. 20.

22 İmmanuel Kant, *Religion within the Limits of Reason Alone*, Translated by Theodore M. Greene & Hoyt H. Hudson, The Open Court Publishing Company, Chicago, 1934, s. 113.

Aydınlanma düşüncesini belirleyen en önemli konulardan birisi, hiç şüphesiz din, özellikle de Hristiyanlık eleştirisi. Aydınlanma filozoflarına göre kurumsal din, Aydınlanmanın, bireysel ve toplumsal hürriyetin, bilimin, ilerlemenin ve eşitliğin önündeki en büyük engeldir.²³ Nitekim Aydınlanmanın en temel karakteri, kurmaya çalıştığı yeni dünyada, mutlak bir hümanizm ve bu hümanizme bağlı olarak mutlak bir akılcılıkla, insanların yegâne rehberinin, gelenek ya da din değil de, kendi dışında başka hiçbir kaynağa ihtiyaç duymayan akıl olduğuna duyulan inançtır.²⁴ Buna göre, hakikati bulmak için artık, miras aldıkları geleneğe, bir kuruma ya da bir seçkine, hatta Tanrı'dan gelen bir vahye bile gereksinim kalmamıştır.²⁵

Antik Çağın siyasi rejimine bir tepkiyi ve yeniden düzenleme isteğini ihtiva eden ve Batıda gelişen her türlü dini inanca ve geleneğe karşı cephe alan bu felsefe hareketinin temel amacı, bütüncül bir din eleştirisi yaparak²⁶ insanın kendisini, evreni ve hayatı, geleneklerin, toplumun ve inançların etkisinden kurtulup yalnız doğal aklına dayanarak açıklamak,²⁷ insanları içinde buldukları korkulardan arındırarak, bağlı buldukları sistemin kölesi olmaktan uzaklaştırıp, efendi konumuna getirmek²⁸ ve toplumu insan akli ve doğasıyla yeniden düzenlemek,²⁹ kısacası din, mitoloji ve hurafenin yerine, akli koymaktır.³⁰ Nitekim Rönesans ve Reform hareketleriyle beraber dışlanmaya başlanan din, Aydınlanma ile çok daha öte bir noktaya taşınmıştır. Aydınlanmanın bir sonucu olan modern düşüncede, rasyonel düşüncenin, varlığın derinliklerine dahi nüfuz edebileceği ve varlığı sadece bilmeye değil, onu düzenlemeye dahi yetkili olduğu yönünde sarsılmaz bir inanç hâkimdi. Bundan hareketle de insanların artık dine ihtiyaçlarının olmadığı, bilimin önündeki engelin din olduğu ileri sürüldü. Bu nedenle de Aydınlanmanın önünde bir engel olarak duran din ve metafiziğe bağlı dünya görüşüne meydan okuma, Aydınlanmanın temel hedefi haline geldi.³¹

23 Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, s. 49.

24 Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s. 26.

25 Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, çev. Oktay Özel, Hamide Koyukan, Kudret Emiroğlu, Ayraç yayımevi, Ankara, 1998, s. 371.

26 Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, s. 36.

27 Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004, 9. Baskı, s. 47.

28 Theodor W Adorno, Max Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Çev. Nihat Ülner, Elif Öztarhan Karadoğan, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 19.

29 Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, Remzi Kitabevi, Cilt 1, İstanbul, 1967, s. 117.

30 Binnaz Toprak, *Aydınlanma Sempozyumu*, ed. Binnaz Toprak, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 7.

31 Tuncay İmamoğlu, "Din ve Modern Düşünce Üzerine", *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, Yıl: 7, sayı: 27, s. 157.

Bu hedefi benimseyen bütün Aydınlanma filozofları, aklın tabiata ve giderek sosyo-politik hayata hâkim olacağını, dini baskılardan arındırılmış yeni bir dünya ve insan yaratılacağını, aklın öncülüğünde daima ilerleyen bu yeni dünyada insanın özgürleşeceğini ve önyargılardan kurtulacağını savunmuşlardır. İnsan artık kilisenin, mutlak idarelerin ya da geleneklerin baskısına maruz kalmayacak, kendi dünya düzenini kendisi yaratacak ve kontrol edebilecektir.³² Zira tüm geleneksel dini kurumlar, insanlığın gelişmesini engelleyen ve insanlığın bağımlılık durumunda kalmalarını sağlayan karanlıkçı kurumlardır ve Aydınlanma insanı, bu tür bağımlılıkları aklıyla aşmalıdır. Bu durum aynı zamanda, Aydınlanma insanının, özgürlüğüne ve gelişmesine engel olan hoşgörüsüzlüğü³³ ve geleneksel olarak otorite olan dini kurumları da aşması anlamına gelecektir. Nitekim Chateaubriand, *bizim çağımız, edebiyat açısından XIV. Louis'in çağından daha gerideyse, buna dinden başka bir neden aramamak gerekir*³⁴ diyerek dinin, her türlü ilerlemeye engel olduğunu savunmuştur. Aydınlanma döneminin önemli düşünürlerinden biri olan Diderot'a göre ise; din diye bilinen şey, korku ve insanın güçsüzlüğü teması üzerine bina edilmiş, yanlış kanıtlara dayalı, teologların kendi hâkimiyetlerini korumak üzere ürettikleri dokunulmaz bir bütündür. Oysa gerçek din, tabii din, insanın içsel uyumuna ve aklına ters düşmeyen; kurulu dinler gibi insanları bölmek yerine, birleştiren dindir.³⁵

Her ne kadar tüm Aydınlanmacıların din karşıtı olduğu söylenemese de, pozitivist ruh, nispeten, metafizik gibi dinin de altını oyma eğilimine sahiptir. Pozitivist standartlara göre, Tanrı, "bilinemez", yok edilemez ve kanıtlanamazdır.³⁶ Hal böyle olunca da, akla aykırı olan bu inanışlarla mücadele edilmesi gerekmektedir. Ancak Aydınlanma düşünürlerinin dinle olan bu gerilimli ilişkisi, dinin aşılması yönünde değil, yeni bir inanç ve belki de yeni bir din anlayışının ortaya atılmasıyla sonuçlanmıştır.³⁷ Bu yeni din anlayışı, mevcut dini geleneklere, âlemi yaratan ve her an müdahale ederek yöneten bir Tanrı ve bu Tanrının "bedeni" olduğuna inanılan Kilise'ye karşı ortaya atılan itirazlarla şekillenen "deizm"dir.³⁸ Deizm, kökleri Aristoteles'in, kendisi hareketsiz

32 Toprak, *Aydınlanma Sempozyumu*, s. 7.

33 Destain, *Aydınlanma*, s. 23.

34 Afşar Timuçin, "Aydınlanma Düşüncesi", *Toplumbilim Dergisi*, Aydınlanma Özel Sayısı, İstanbul, 2000, sayı: 11, s. 55.

35 Denis Diderot, *Filozofça Düşünceler*, çev. İsa Öztürk, Çan Yayınları, İstanbul, 1963, s. 60; Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, s. 40.

36 Alatl, *Batı'ya Yön veren Metinler III*, s. 1065.

37 Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, s. 49.

38 Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, Dokuzuncu Basım, İzmir 2001, s. 181.

olmakla birlikte evrenin hareket etmesini sağlayan “ilk muharrrik”³⁹ anlayışına dayanan ve Tanrıyı; varlığı ve mahiyeti sadece akılla kavranabilen, ezeli ve ebedi olan, evreni bir şekilde yaratmış olan fakat ona hiçbir biçimde müdahale etmeyen aşkın bir varlık⁴⁰ olarak tanımlayan felsefi yaklaşımdır. Bu yaklaşımın temelinde XVII. yüzyılda doğa bilimlerinde meydana gelen muazzam gelişme yatar. Nitekim bu yüzyılda Galileo, Kepler, Harvey ve Newton gibi büyük doğa bilimcileri sayesinde evren, kendi kendine yetebilen bir makine gibi algılanmaya başlanmıştır.⁴¹ Bu anlayışa bağlı olarak Tanrı ve onun yansıması olan Kilise, evrende ve insan hayatında etkisiz hale gelince, tüm dini yaklaşımlar ve tartışmalardan uzak, hoşgörü temeline dayalı doğal bir din anlayışı ortaya konulmuştur.⁴²

Aydınlanma düşünürlerinin, vahiy dini yerine kullandıkları ve deizm olarak adlandırdıkları bu doğal din anlayışı, iki ayrı gerçeklik alanı olarak kabul edilen Tanrı ile âlem arasında bir ilişkinin var olup olmadığına, var ise nasıl olduğuna dair sorulan sorulara verilen cevaplardan sadece biridir. Bu cevaba göre Tanrı ile âlem arasında, onu yaratmış ve düzenini vermiş olmanın dışında bir ilişki söz konusu değildir. Zira evren, Tanrı tarafından, dışarıdan bir müdahaleyi gerektirmeyecek kadar mükemmel yaratılmıştır. Nitekim Tanrının kudreti de zaten burada tecelli etmiştir.⁴³

Âleme müdahale etmeyen bir ulûhiyet anlayışı ile akla ve bilime duyulan büyük güvenin karakterize ettiği⁴⁴ deizm, doğal din kavramının, yani Tanrının varlığını ve keşfini akla dayandıran, içten gelen bir duygunun üstünde yükselir. İnsanın artık Tanrının varlığını hissetmesi için vahye, daha doğrusu dinsel kurumların aracılığı olmadan ortaya çıkan yüce bir varlığa ihtiyacı yoktur.⁴⁵ Nitekim Rönesans’la başlayan insancı kavrayışın sürdürücüsü olan Aydınlanma, bireyin, insan olmanın gerekleri dışında hiçbir otorite kabul etmemesine dayanan ve insanın bilinçlenmesine adanmış eleştirel bir dünya görüşüdür.⁴⁶

39 Aristoteles, *Fizik*, çev. Saffet Babür, Yapı Kredi Yayınları, İkinci Basım, İstanbul, 2001, s. 375-377, 258b/10, 259a/5-10.

40 Necip Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, Şehir Yayınları, İstanbul, 2000, s. 265; Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002, s. 255, 256.

41 Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş*, Adres Yayınları, Sekizinci Baskı, Ankara, 2005, s. 274.

42 Başcı, *17. ve 18. Yüzyıl Aydınlanma Döneminde Rasyonel Din Anlayışları ve Deizm*, s. 27.

43 Şaban Ali Düzgün, *Varlık ve Bilgi, Aydınlanmanın Keşif Araçları*, Beyaz Kule Yayınları, Ankara, 2008, s. 74-75.

44 Aydın, *Din Felsefesi*, s. 180.

45 Destain, *Aydınlanma*, s. 97.

46 Timuçin, “Aydınlanma Düşüncesi”, s. 56.

Merkezinde insan olan ve rasyonalizmi temel alan bu düşünce, her şeyden önce öğretici olan ve Tanrı tarafından yaratılan evrendeki olguları, nitelikleri ekseninde ereksel bir açıklamaya tabii tutan önceki dönemlerden farklı bir biçimde evreni, harici referanslara başvurmadan, zaman ve mekânla sınırlı olan varlık alanına müracaat etmek suretiyle açıklamaya çalışan bir karaktere sahiptir. Yine Aydınlanma dönemindeki düşünce biçimi, hakikati, düşünen öznenin aklına indirgeyen karakteri nedeniyle rasyonalist ve tam anlamıyla hümanist bir düşünce tarzıdır. Aydınlanma, insan aklına kurucu bir rol biçerek, aydınlanmış aklın dünyayı en iyi şekilde anladığını ve onu dönüştürme kudretine sahip olduğunu belirtmektedir.⁴⁷

Ancak bilindiği gibi hiçbir düşünce birden bire oluşmaz. Zira mutlaka onu hazırlayan bir takım etkenler vardır ve bu etkenler, daima alttan alta ve değişik süreçler boyunca belirleyici olurlar. İşte bu nedenle insanın kaderinin, insanın kendisi dışında hiçbir güce emanet edilemeyeceğini, insanlığın “insana yarasır bir hayata” ancak kendi çabasıyla, kendi aklıyla ulaşabileceğini savunan⁴⁸ bir bireycilik; akli, kendisi hiçbir kriter tarafından yargılanamazken, bütün inançları, kanunları, sanat eserlerini, hatta kutsal metinleri yargılayabilecek⁴⁹ bir yetenek olarak gören bir akılcılık; bütün olayları tabii değişmez kanunlara bağlı olarak gören ve dolayısıyla da pozitivizme neden olan⁵⁰ bir bilimselcilik; aklın aydınlattığı doğrular ile beslenecek olan sonsuz bir ilerlemeyi hedefleyen ilerlemecilik⁵¹; siyasal ve dinsel alanlarda özgürlüğü sıkı bir şekilde savunarak din ve devleti birbirinden ayırmayı hedefleyen liberalizm/özgürlük⁵² ve Ortaçağ’da din adına yapılan her türlü zorbalığa karşı ortaya çıkan⁵³ ve inanç, düşünce ve yargı hürriyetine saygı göstermek, vicdanlara ve inançlara baskı yapmamak, insan haklarına bağlı olarak başkalarının fikir ve düşüncelerine karşı anlayışlı olmak ve bu fikirlerini hürce dile getirmelerine ve yaşamalarına imkân tanımak anlamına gelen⁵⁴ hoşgörü ve eşitlik gibi özelliklere sahip olan

47 Tuncay İmamoğlu, “Muhafazakârlığa Farklı Bir Bakış” *Demokrasi Platformu Dergisi*, Yıl: 7, sayı: 25, kış, 2011, s. 111.

48 Abdülbaki Güçlü ve diğerleri, *Felsefe Sözlüğü*, Bilim ve Sanat yayımları, Ankara, 2003, s. 754.

49 İmamoğlu, *Modern Batı Düşüncesinin Felsefi Temelleri*, s. 33.

50 Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi*, Hece yayımları, Ankara, 2002, s. 18.

51 Hira, “Sosyal Bilimler: Yasa Koyucu Tasarımdan Yorumcu Tasarıma.” s. 82.

52 Ruhattin Yazoğlu, “Martin Luther ve Thomas Hobbes’ta Din-Devlet İlişkisi” *Ekev Akademi Dergisi*, yıl: 2001, cilt: 3 sayı: 2, s. 222.

53 Preserved Smith, *Rönesans ve Reform Çağı*, çev. Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s. 177-179.

54 Vahdettin Başcı, *Taassup ve Hoşgörü*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1996, s. 11; Necati Öner, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, Akçağ Yayınları, İkinci Baskı, Ankara 1999, s. 46 vd.

Aydınlanma düşüncesini de zincirin bir halkası, tarihin bir aşaması olarak görmek daha uygun olacaktır.⁵⁵

Sonuç olarak diyebiliriz ki, aydınlanmış olmak; kendine rehber olarak *lumen supranaturale* (doğüstü ışık) yerine *lumen naturale* (doğal ışık/ağlın ışığı)'yi seçmek demektir. Aydınlanmış insanlar "doğal ışığı" akıl, duygu, ahlak duygusu veya sağduyu şeklinde anlasalar da hepsinin ortak paydası, kendi anlayışları, duyguları ya da iradelerinin peşinden gitmeleri, başkalarının tavsiyelerini kulak ardı etmeleridir. Kısacası "Aydınlanma", modern insanın erginleşmesini; ya bir birey, bir kitle, bir sınıf ya da tüm toplumun başarısıyla, Kilisenin otoritesinden ve feodalite ya da kapitalizm gibi sosyal baskılardan kurtulup özgürleşmesini ifade eder.⁵⁶ İnsanın özgürleşmesi ise araştırma, eleştirme, şüphe ve sorgulama özgürlüğüyle sağlanabileceği için artık, hiçbir dogma ve kurum kutsal ve dokunulmaz olarak kalamayacaktır.⁵⁷ Bu nedenle de insan artık, aklını kullanma konusundaki tembelliğini bırakmalı, cesaretini toplamalı ve aklını kullanmaya başlamalıdır.⁵⁸ Zira her zaman kendi başına düşünme ilkesi demek olan "aydınlanma",⁵⁹ insanın kendi aklını, hiçbir otoriteye bağlanmadan kullanmasıdır.⁶⁰

Aydınlanmanın Eleştirisi

Her şeyin tartışmaya açıldığı, ancak aynı zamanda da tartışılmaz düşüncelerin yüzyılı olan, derinliklerinde, antropolojik bir kötümserlik ve tarihsel bir iyimserlik yatan⁶¹ Aydınlanma felsefesi, her ne kadar hem ortaya çıktığı çağda hem de daha sonraki çağlarda ciddi etkiler bırakmış ve ciddi takipçiler edinmiş olsa da, eleştirilmekten de kurtulamamıştır. Nitekim daha XVIII. yüzyıldan itibaren, aralarında Giambastito Vico, Edmund Burke ve Jean-Jacques Rousseau gibi filozofların bulunduğu aydınlanma karşıtları, başta akılcılık, bilimselcilik, bireycilik ve ilerlemecilik olmak üzere, Aydınlanmanın tüm karakteristik özelliklerini eleştirmişlerdir.⁶²

55 Afşar Timuçin, Ali Timuçin, *50 Soruda Aydınlanma*, Bilim ve Gelenek Kitaplığı, İstanbul, 2010, s. 26.

56 F. H. Heinemann, "John Toland and the Age of Enlightenment" *The Review of English Studies*, Oxford University Press, Vol. 20, No. 78 (April, 1944), s. 125.

57 Destain, *Aydınlanma*, s. 10.

58 Ernest Wolf-Gazo, "Postmodernizmin Aydınlanma Eleştirisi", çev. Şefik Deniz, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 1992, cilt: 6, sayı: 1, s. 8; Kant; "Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt", s. 17.

59 Kant, *Yaşamın Anlamı*, s. 34.

60 Foucault, "Aydınlanma Nedir?" s. 69.

61 Destain, *Aydınlanma*, s. 21.

62 Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi Thales'ten Baudrillard'a*, Say Yayınları, İstanbul, 2009, s. 760.

Aslında aydınlanmanın bahsedilen bütün özellikleri tek tek ele alındığında, bu özelliklerin hiç birinde Aydınlanma filozofu olarak nitelendirilen felsefecilerin hiçbir mutabakatlarının olmadığı rahatlıkla görülebilir. Örneğin; Aydınlanmayı ilerleme fikrine olan inanç olarak niteleyecek olursak, en büyük Aydınlanma filozoflarından biri olarak kabul edilen Rousseau'nun en önemli kariyerini bilim ve sanatta ilerlemenin olumsuzlukları üzerine yaptığını göreceğiz.⁶³ O, "İlimler ve Sanatlar Üzerine Nutuk" adlı eserinde, bilim ve sanattaki ilerlemenin insanlığın ruhunu bozduğunu, özgür yaşamak için doğmuş görünen insanların damarlarında taşıdıkları özgürlük duygusunu söndürdüğünü, onlara kölelik yaşamını sevdiğini ve onları uygar toplumlar dediğimiz kitleler haline soktuğunu söyler.⁶⁴ Toplum Sözleşmesi adlı eserine ise şöyle başlar:

*Özgür doğan insan, her yerde zincirlere vurulmuş. Kendini diğerlerinin efendisi sananlar bile, diğerlerinden daha fazla köle olmaktan kurtulamıyor. Bu ikisi arasındaki değişikliğin nasıl gerçekleştiğini bilmiyorum. Bu durumu meşrulaştıran nedir? İşte bu soruyu yanıtlayabileceğimi sanıyorum.*⁶⁵

Aydınlanmayı, insan doğasının ahlaki ihtiyaç ve taleplerini entelektüel kültürün yapay cazibesine feda ettiği ve dolayısıyla, doğal ihtiyaçların yerine, yapay bir takım ihtiyaçlar ikame ettiği için eleştiren⁶⁶ Rousseau'ya göre; Tanrının varlığı, irade özgürlüğü ve ruhun ölümsüzlüğü gibi iyi bir hayat sürmek için özsel ve vazgeçilmez olan şeyler, Aydınlanmanın ortaya koyduğu akılcılık ve bilimciliğe bağlı bilim adamlarının yolundan gidildiği takdirde, ortadan kalkacaktır. Bu da insanın iyi bir hayat sürmesine engel olacaktır. Zira ona göre, bir Tanrı yoksa ve biz insanlar her türlü eylemlerimizde salt maddi nedenler tarafından determine ediliyorsak ya da bu dünyadaki hayatımız yegâne hayatımız ise, o zaman biz bir hayvan gibi sadece yeme, içme ve çiftleşmeyle şekillenen çıplak bir varoluşla yetinmek zorunda kalırız. Ancak, böyle bir durum kabul edilebilir değildir.⁶⁷ Bu nedenle Rousseau, bilginin kaynağının, insanın içinde bulunan, sadece âlimlerin değil, bütün insanların sahip olduğu bir şey olduğunu söyler. Bu kaynak "duygu" dur. Zira ona göre kişi, Tanrının

63 Yasin Aktay, "Modernizmin Aydınlanma Vehmi" *Toplumbilim Dergisi*, Aydınlanma Özel Sayısı, İstanbul, 2010, Sayı:11, s. 107.

64 Jean Jacques Rousseau, *İlimler ve Sanatlar Hakkında Nutuk*, çev. Sabahattin Eyüpoğlu, MEB. Yayınları, İstanbul, 1989, s. 13.

65 Jean Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 4.

66 Jean Jacques Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, Çev. R. Nuri İleri, Say Yayınları, (6. Baskı), İstanbul, 2001, s. 92-93; Rousseau, *İlimler ve Sanatlar Hakkında Nutuk*, s.13-15; Cevizci, *Felsefe Tarihi*, *Thales'ten Baudrillard'a*, s. 773.

67 Rousseau, *İlimler ve Sanatlar Hakkında Nutuk*, s. 35.

var olduğunu, bir bilim adamının söyleyebileceği argümanlardan bağımsız olarak, tıpkı kendi varlığını hissettiği gibi hisseder.⁶⁸

Aydınlanmayı, ilerleme idealinin dışında rasyonalizme ve nedenselliğe ve buna bağlı olarak da bilime duyulan güçlü bir inançla karakterize olan bir çağ olarak görürsek,⁶⁹ yine önemli aydınlanma düşünürlerinden biri olan David Hume (1711-1776)'un rasyonalizm ve nedenselliği reddettiğini görürüz. Nitekim Hume'a göre, neden-sonuç ilişkisi bağlamında bizi, olayları bağlantılandırmaya mecbur bırakan şey, benzer sıra izleyen eski deneyimlerimizdir. Ancak hiçbir şey, bu olayların her zaman aynı sıra ile gerçekleşeceğinin garantisini veremez. Zira güneşin bu güne kadar milyonlarca kez doğmuş olması, onun yarın da doğacağını garanti değildir.⁷⁰ Aynı şekilde, Tanrı bilgisinin ya da "mantıklı Hıristiyanlığın", "doğa felsefesinin" bulgularıyla desteklenbilmesinin mümkün olmadığını söyleyen Hume'a göre, doğa filozofları tarafından ortaya konulduğu şekliyle, doğal düzenin özelliklerinden Tanrının özelliğine ulaşmak, yani yarattığına bakarak Yaratan'ı anlamak da mümkün değildir.⁷¹

Aydınlanma düşüncesini, özgürlüğün sağlanmasını hedefleyen bir düşünce sistemi olarak kabul edecek olursak da, onun, insanın özgürlüğünü, vazgeçilmez haklarını her zaman göz önünde bulundursa da genellikle aydın despotizmi merkez aldığı gerçeği ile karşı karşıya kalacağız. Nitekim Fransa'da Aydınlanmacılar toplumu yenilemek isterlerken, onları Devrimin, İmparatorluğun ve Avrupa savaşlarının kucağına atmışlardır. Aynı şekilde bu akım, Almanya'da milliyetçiliğin koşullarını, İngiltere'de ise, çok erken bir dönemde sanayi devrimini tasarlamıştır.⁷²

Aydınlanma dönemi düşünürlerinin, insan haklarında ilerledikleri kabul edilse de, Hume ve Kant gibi filozofların, ırkçılıkla suçlandığı, Locke'nin kö-

68 Jean Jacques Rousseau, *Emile, Bir Çocuk Büyüyor*, çev. Ülkü Akagündüz, Selis Kitaplar, İstanbul, 2003, s.12; Cevizci, *Felsefe Tarihi, Thales'ten Baudrillard'a*, s. 761-762; Hilmi Yavuz, *Avrupa'nın Zihin Tarihi*, Timaş Yayınlar, İkinci Baskı, İstanbul, 2013, s. 167-170.

69 Aktay, "Modernizmin Aydınlanma Vehmi" s. 107.

70 David Hume, *An Enquiry Concerning Human Understanding And Selections From A Treatise of Human Nature*, The Open Court Publishing Co. Chicago, 1921, s. 115-118 (Bundan sonraki atıflarda bu eser "An Enquiry" olarak alınacaktır.); David Hume, *The Philosophical Work of David Hume*, Adam and Charles Black, Edinburgh, 1854, s. 125-128; Tuncay İmamoglu, *Tanrı'nın Doğası ve Mucizenin İmkani*, İz yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 95; Recep Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2004, s. 187.

71 Hume, *An Enquiry*, s. 121; Hume, *The Philosophical Work of David Hume*, s. 131; Dorinda Outram, *Aydınlanma*, Çev. Sevdâ Çalışkan, Hamit Çalışkan, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2007.s. 127.

72 Destain, *Aydınlanma*, s. 20.

leliğe izin verdiği ve Aydınlanmanın evrensel değil, kültüre özgü olduğu şeklinde eleştirildiği de görülmektedir.⁷³ Nitekim Aydınlanma düşüncesi bütünü içinde değerlendirildiğinde, özgürlükçü olmakla övünse de kölelik yüzyılı olmuştur. Özgürlükten başka bir mesele düşünmeyen Aydınlanma, bu meselede suskun kalmıştır. Bunun nedeni ise kölelikten elde edilen çıkardır. Zira sömürgelerde köle, üretimin en temel parçasını oluşturur. Bu nedenle kölelik yararlı ve hatta gereklidir. Her ne kadar sanayi devrimi ve teknoloji sayesinde üretimin makineleşmesi nedeniyle kölelik hafiflemiş olsa da, Aydınlanmanın lanetli yüzü olarak hala varlığını korumaktadır. Aydınlanma düşüncesinin, en temel düşüncesi özgürlükler olmasına rağmen, köleliği görmezden gelmesi, tek kelimeyle çıkarları doğrultusunda hareket etmesinden kaynaklıydı. Zira özgürlükler kadar kârlılık da çok önemliydi. Kısacası Aydınlanma düşünürünün insanlık kavramı üzerine düşündüğü söylenebilir, ancak insanî olandan hareketle akıl yürüttüğü kesin değildir.⁷⁴

Aynı şekilde Aydınlanma düşüncesinin en önemli isimlerinde birisi olan ve özgürlüğün aydınlanma için başat şart olduğunu söyleyen Kant da, bu özgürlüğün çeşitli sebeplerle kısıtlanabileceğini söyler. Nitekim ona göre, insanlar arasında aydınlanmaya yol açabilecek tek şey olan aklın kamusal kullanımı her zaman özgür olmalıdır. Ancak aklın özel kullanımı çoğu zaman ciddi bir biçimde kısıtlanabilir. Bu anlayış çok sınırlı bir özgürlük anlayışını ortaya çıkarır. Zira bu yaklaşımı sergileyen Kant'a göre; bir kişi toplumsal ödevlerini yerine getirme konusunda özgür değildir. O devletin ona verdiği görevi sorgulamaksızın yapmalı, vergisini mutlak surette ödemeli, askeri bir emrin yararlılığını ya da yararsızlığını sorgulamadan yerine getirmelidir. Yine aynı şekilde bir papaz da hizmetinde bulunduğu kilisenin öğretilerine uygun bir şekilde kilisenin öğretilerini halka öğretmekle sorumludur. Onun özgürlüğü, sadece bu konulardaki fikirlerini paylaşma özgürlüğüdür. Kant, subayın "düşünme, eğitimini yap", maliyecinin "düşünme vergini ver", din adamının ise "düşünme, inan" diyerek özgürlükleri kısıtladığını, ancak sadece bir kişinin -ki bu kişi Büyük Frederick'tir- "dilediğiniz kadar ve dilediğiniz konuda düşünün, ama itaat edin" diyerek aklın kamusal kullanımı olarak nitelendirdiği kullanımını özgür bıraktığını söyler.⁷⁵ Ancak bu özgürlük pek bir anlam ifade etmeyen bir özgürlüktür. Zira sadece düşüncede olup, icraatta her hangi bir şey ifade etmemektedir. Nitekim bu ifadenin diğer ifadelerden tek farkı düşünmeye müsaade ediliyor olmasıdır. Oysaki düşündüğün şeyi hayata geçirme hakkına

73 Charles Taliaferro, Elsa J. Marty, *A Dictionary of Philosophy of Religion*, The Continuum International Publishing Grup, New York, 2010, s. 76.

74 Destain, *Aydınlanma*, s. 71.

75 Kant, "Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt" s. 18; Outram, *Aydınlanma*, s. 18.

sahip değilsen, düşündüğün şey ne olursa olsun itaat etmen gerekiyorsa bu bir özgürlük olamaz. Bu tıpkı, her hangi bir şekilde, herhangi bir eylemde bulunmasına müsaade edilmeyen bir mahkûmun, düşünce özgürlüğüne sahip olması gibi anlamsız bir özgürlük olacaktır.

Her ne kadar dinsel zorlamalardan ya da bu zorlayıcılıkların manipüle edilmesinden kurtulma eğiliminde olan bir akıl çağı olsa da, Aydınlanma çağının amacı gerçek değil, mutluluk, daha doğrusu refahtır. Ancak bu refah, sadece çok özel bir toplumsal sınıf olan burjuvaya aittir.⁷⁶ Kısacası Aydınlanma düşüncesinin, özgürlükçü bir temele sahip olsa da, Avrupa'da her şeyden önce "aydın despotlar" denen hükümdarların çok ince hesaplanmış bir olgusu ve varlıklı burjuva ve aristokrasi olayı olduğunu söyleyebiliriz.⁷⁷ Nitekim Aydınlanma, çoğunlukla bir sosyo-ekonomik sınıfın yani burjuvazinin, fikrî ve toplumsal ürünü olarak görülmüştür. Nasıl ki insanın, fizyolojik ve zorunlu ihtiyaçlarının giderilmesi, onu lükse, itibar görmeye ve üstün olma isteğine götürüyorsa, burjuvazi de önce insanın ekonomik gelişimini engelleyen dini aristokrasinin değerlerini eleştirmiş, sonra da kültürel-siyasi egemenlik elde etmiştir. Aynı sosyo-ekonomik sınıf, daha sonra, çıkarları için yine eski anlayışları savunmuştur. Nitekim Aydınlanma döneminde aklı, açık zihinliliği ve eleştireliliği temsil eden bu grup, dogmatikliğin çağdaş görünümünü sergileyen baskıcı (Nazi, faşizm, aşırı sağ ya da nasyonal sosyalist gibi) rejimlerin destekçisi olmuştur.⁷⁸

Görüldüğü gibi Aydınlanma felsefesinin temel özellikleri olarak nitelendirilen konularda dahi birbirine uymayan, hatta bir diğerini nakzeden görüşler ortaya konulmuştur. Bu da, Aydınlanma felsefesinin, ortak görüşlerin bir araya geldiği bir sistematığe sahip olmadığı için "felsefe" olarak nitelendirilemeyeceği, bu nedenle de böyle bir felsefenin olmadığı, bunun sadece bir efsane, hatta bir entelektüel hurafe olduğu şeklinde eleştirilmesine neden olmuştur.⁷⁹

Nitekim aydınlanma çağında yaşamış olmakla birlikte, içinde buldukları devrin fikirlerine ciddi eleştiriler getiren birçok düşünür vardır. Giambattista Vico (1688-1744), Edmund Burke (1729-1797)⁸⁰ ve Hegel (1770-1831)⁸¹ bunlardan sadece birkaçıdır.

76 Destain, *Aydınlanma*, s. 31.

77 Destain, *Aydınlanma*, s. 23.

78 Serdar Taşçı, "Aydınlanma(ma)nın Felsefesi", *Toplumbilim Dergisi*, Aydınlanma Özel Sayısı, sayı: 11, İstanbul, 2000, s. 131.

79 Fehmi Baykan, *Aydınlanma Üzerine Bir Derkenar*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2000, s. 7-31

80 Cevzici, *Felsefe Tarihi Thales'ten Baudrillard'a* s. 760.

Aydınlanma düşüncesinin en sert eleştirilerinden biri, Theodor W. Adorno ve Max Horkheimer'in birlikte yazdıkları "Aydınlanmanın Diyalektiği" adlı eserlerinde yer alır. Onlar, insanlığın, gerçekten insani bir duruma ulaşmak yerine neden yeni bir barbarlığa battığını anlatmaktan başka bir hedeflerinin olmadıklarını belirttikleri⁸² eserlerinde, insanlığın, Aydınlanma düşüncesinin özünde var olan bir paradoks nedeniyle, yeni bir barbarlığa gömüldüğünü iddia etmişlerdir.⁸³ Mitin aydınlanma ve Aydınlanmanın da mite geri dönmek⁸⁴ olduğunu söyleyen Adorno ve Horkheimer, bu durumu şöyle ifade ederler:

"Aydınlanmanın temel hedefi, insanları içinde buldukları korkudan arındırmak, bağlı buldukları sistemin kölesi olmaktan uzaklaştırıp efendi konumuna getirmek olmuştur. Ne var ki tamamen aydınlanmış şu yeryüzü, muzaffer felaket alametleriyle parlıyor. Oysaki Aydınlanmanın tasarısı, dünyanın büyüsünü bozmak, söylenceleri dağıtmak, kuruntuları bilgi yoluyla yıkmak, aklı ve bilimi kullanarak buluşlar yapmaktır."⁸⁵

Keith Thomas da on sekizinci yüzyılı, "dünyanın büyüsünün bozulduğu", yani dünyayı, esrarengiz bir evreni yaratan büyülü ve görünmez güçlerle dolu bir yer olarak görmenin sona erdiği bir dönem olarak görür. Ancak Thomas, dini değerlerdeki bu değişimin çok önemli sonuçları olduğunu savunur. O, bu dönemde Tanrı'nın, yaratılmış bir dünyanın ötesinde var olan bir güç olmaktan çıkıp, kendisini yalnızca "doğal nedenler aracılığıyla ortaya koymaya mahkûm edilen" ve "insanların inceleyebileceği doğa kanunlarına boyun eğen" bir güce dönüştüğünü söyler.⁸⁶

Aydınlanmanın kavramsal olarak kullanılmaya başlamasına neden olan "Aydınlanma Nedir?" sorusuna ilk olarak cevap veren Mendelssohn da, Aydınlanmanın doğurabileceği olumsuz sonuçlara dikkat çekmiştir. Ona göre Aydınlanma; daha çok *Teorik olanla* yani objektif olarak akla dayalı bilgi ile subjektif olarak da insan için önemi ve etkisi oranında insan hayatı ile ilgili şeyler hakkında düşünme yeteneği ile ilgilidir. Bu nedenle ona göre aydınlanmanın kötüye kullanılışı ahlak duygusunu zayıflatır; katılığa bencillığe ve anarşizme götürür. Zira *bir şey mükemmelliğinde ne kadar asil ise, çürümesinde de o kadar çirkindir*. Çürümüş bir insan bir hayvandan, bir hayvan bir çiçekten,

81 Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s. 19; Outram, *Aydınlanma*, s. 138-140.

82 Adorno, Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s. 10.

83 Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s. 20.

84 Adorno, Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s. 16-17.

85 Adorno, Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s. 19.

86 Keith Thomas, *Religion and the Decline of Magic: Studies in Popular Belief in Sixteenth and Seventeenth-Century England*, Oxford University Press, New York, tarihsiz, s. 659; Outram, *Aydınlanma*, s. 137.

bir çiçek ise çürümüş bir odundan daha çirkindir. Buna göre mükemmelliği çok asil olan Aydınlanmanın yozlaşması ve çürümesi, onun çok kötü bir hal almasına sebep olacaktır.⁸⁷ Nitekim Aydınlanmanın bir ürünü olan modernite, insanın daha rahat bir yaşam için teknoloji geliştirmesi, sonrada bu teknoloji nedeniyle kibirlenmesinin ifadesi olmuştur. Hümanist kültür, insanlık tecrübesinin merkezine en yüksek birim olarak insanı koymuş, ilahi olanı ise reddetmiştir. Modernite, hayatı yataylaştırmış, dünyevi hale getirmek, hatta kurutup içini boşaltmak suretiyle vahiy ve hikmetten yani uhrevi boyuttan koparmış, insanın kendi yaratılış gayesiyle, kendi doğasıyla çatışmaya girmesine neden olmuştur.⁸⁸ Bunun sonucunda da akıl, hakikate giden yolu daha iyi dile getireceği yerde, çok ve çeşitli bilginin ağırlığı altında ezilerek kendi içine kapanmıştır. Kısacası araştırmalarını varlığa doğru yönlendirmeyi unutan modern felsefe, sadece insan bilgisi üzerine yoğunlaşmıştır. İnsanın hakikati bilme kapasitesine dayanacak yerde o, daha çok onun sınırları ve şartlarının altını çizmiştir.⁸⁹

Bilindiği gibi dini, köklerinden koparma ve Tanrıyı da kendisi ile ilişki kurulamayacak bir konuma yerleştirme hatta insanı, kendi dinini kendisi kuraran, Tanrının fonksiyonlarını dahi insanın belirlemesini amaçlayan bir felsefe olan Aydınlanmanın amacı, insanı üstünde ve dışında belirlenmiş her türlü kayıttan kurtarmaktır. Bu süreçte, Aydınlanmanın temel anlayışı, insanın kendi doğrusunu kendisinin bulması ve yolunu kendi akli ile aydınlatmasıdır. Bunun doğal sonucu olarak da Aydınlanma, Tanrıyı hayatın dışına çıkarmış, Tanrıdan boşalan yere insanı koymuş⁹⁰ ve böylece insanın Tanrıdan kopmasını ve kendi sorumluluğunu üstlenmesini sağlamıştır. Kısacası Aydınlanma, insanı kendisiyle karşı karşıya bırakmıştır. Nitekim özgürlüğün kazanılması da ancak, insanın kendisi ile karşılaşması, bilimsel, sosyal, ahlaki, dini, siyasi her açıdan sorumluluk üstlenmesi ile mümkündür.⁹¹

Aydınlanmanın bilim kanadını oluşturan Newton'la birlikte dünya, Ortaçağdaki gibi evrenin merkezi olmaktan çıkmış, güneşin etrafında dönen diğer gezegenlerden biri haline gelmiş ve böylece de herhangi bir kutsallığı ve dokunulmazlığı kalmamıştır.⁹² John Locke'un, bütün fikirlerimizin kaynağının ve

87 Moses Mendelssohn, "Aydınlanma Nedir? Sorusu Üzerine" çev. Ali Irgat, *Toplumbilim Dergisi*, Aydınlanma Özel Sayısı, sayı: 11, s. 13-14.

88 İmamoğlu, "Din ve Modern Düşünce Üzerine", s. 157.

89 Papa II. Jean Paul, *Akıl ve İman*, çev. İsmail Taşpınar, İyi Adam Yayınları, İstanbul, 2001, s. 24.

90 Aydın, *Aydınlanmanın Ana Kucağında Laiklik ve Atatürkçülük*, s. 22.

91 Destain, *Aydınlanma*, s. 142.

92 Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, s. 61. Ayrıntılı bilgi için bakınız; Richard Tarnas, *Batı Düşüncesi Tarihi II*, çev. Yusuf Kaplan, Külliyat Yayınları, İstanbul, 2012, s. 63-76.

bütün bilgilerimizin temelini deney olduğunu, aklın doğuştan herhangi bir bilgi getirmeyen, her türlü etkiye hazır “boş bir levha” (tabula rasa) olduğunu ve ancak duyu organlarının sağladığı duyular sayesinde bir içerik ve etkinlik kazanabileceğini, söylemesiyle de⁹³ deney ve gözlem ön plana çıkmıştır. Yani Locke’a göre soğuk, sıcak, acı, uzam, biçim ve hareket gibi yalın düşünceler de dâhil olmak üzere bütün düşüncelerimiz, deneyden gelir. Bu düşünceler arasındaki uzam, biçim, hareket, varlık, süre ve sayı ile ilişkili olanlar “birincil nitelikler”dir ve nesnelere oldukları gibi gösterirler. Ancak sesler, renkler, tatlar gibi nitelikler “ikincil nitelikler”dir ve nesnelere görünmez hareketlerinin, duyularımız üzerindeki etkileridir.⁹⁴ Duyumcu ve mekanist bu görüş sonucunda da bilime, insanoğlunun doğa üzerinde güç ve kontrol elde etme imkânını sağlayacak tek unsur olarak bakılmıştır. Nitekim Aydınlanma düşünürleri, bilimi ilerlemenin itici gücü, insanın gelişiminin tek aracı, dünyanın her türlü olumsuz niteliğinden arındırılmasının tek yolu ve hatta ölüme bile çare bulabilecek bir unsur olarak bakmışlardır.⁹⁵

Kant’a göre, kişinin aklının kamusal kullanımındaki özgürlük, bütün her şeyin en saf formudur. Ona göre, insanlığın ilerlemesi ve aydınlanmasına başlıca engel, taassupla bağlanılan sembol ve görüşlerdir. Bu nedenle de herhangi bir siyasi sembole ya da dini bir olguya taassupla bağlanıp, sonra da bu yolla halk üzerinde bir üstünlük kurmaya, hiçbir siyasi ya da dini oluşumun hakkı yoktur. Zira böyle bir hareket, insanlığın her türlü aydınlanma ve gelişmesine engel olacak bir durumdur.⁹⁶

Kısacası Aydınlanma düşünürlerinin hemen tamamı, insanı, özellikle Hıristiyan dininin baskıcı egemenliğinden kurtararak, yeni düzene özgür ve mutlu bir şekilde hazırlamaya çalışmıştır. Hepsi, özünde insanı bencil ve tutkulu olarak kabul etse de, insana büyük bir güven ve inançla bağlıdır.⁹⁷ Onlara göre insan, en yüce varlıktır ve yönetim, insana bağlı ve ona hizmet etmek durumunda olan bir unsurdur. Yani politik evreni gizemlerinden arındıran, bireyin yönetme hak ve yetkisini Tanrıdan almadığını ve dolayısıyla da

93 John Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıdıroğlu, Kabcacı Yayımevi, (İkinci Basım), İstanbul, 2004, s. 97-99; Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, çev. H. Vehbi Eralp, Sosyal Yayınları, Beşinci Baskı, İstanbul, 1998.s. 262.

94 Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, s. 121-123; Server Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası IV, 18. Yüzyıl: Aydınlanma ve Devrim*, Adam Yayınları, Altıncı Basım, İstanbul, 2004, s. 67.

95 Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s. 27.

96 Kant, “Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt”, s. 18-19; Schmidt, “Aydınlanma Neydi?” s. 29; Birand, “İnsanlığın Aydınlanması ve Hürriyet Üzerine”, s. 48.

97 Aslı Kayhan, “Aydınlanma ve Jean-Jacques Rousseau”, *Toplumbilim Dergisi*, Aydınlanma Özel Sayısı, sayı: 11, Temmuz ,2000, s. 58.

yönetimin, özgür bireylerin isteyerek akdettikleri bir sözleşme yoluyla tesis edildiğini öne süren Aydınlanma düşüncesinde birey artık, üzerinde Tanrının, toplumun doğal yöneticileri olan majestelerinin, kralların ya da soyluların bulunduğu zavallı ve sefil bir varlık değildir. Dolayısıyla bu yeni politik düzende, siyasi yönetimin görevi, bireylere bir takım dini ve ahlaki hakikatleri dikte etmek değil, bireyin çıkarına hizmet etmek, bireyin hayat, hürriyet ve mülkiyet haklarını her ne pahasına olursa olsun, korumak, bireyi, sadece politik bakımdan değil, entelektüel ve ahlaki açıdan da özgürleştirmektir. Buna göre Aydınlanma açısından inanç ve ahlaki kanaatle ilgili konular, bireyin istediğine inanmak bakımından özgür olduğu bir alana ait olmalıdır.⁹⁸

Aynı şekilde Aydınlanma, dine karşı bir başkaldırı olarak değerlendirilecek olursa da, bir takım karışıklıklara neden olacaktır. Nitekim Aydınlanma düşünürü sayılan hemen bütün filozoflar, bir şekilde dindarlıklarını açığa vurmuştur. Dini, bütün olmayan ya da bir şekilde mevcut dini geleneklere karşı olanların bile, en azından deizme sığırdıkları bir Tanrı anlayışları vardır. Hatta artık tarih öncesi dönemlerde kaldığı düşünülen pagan inancının, bütün arayışlarını benimsemiş olanlar ve yeni pagan ortaya çıkaranlar bile olmuştur. Nitekim Peter Gay, Aydınlanma üzerine yaptığı kapsamlı çalışmasının bir cildine “Modern Paganizmin Yükselişi” alt başlığını vermiştir. Ona göre, felsefecilerin eleştiriyi yüceltmeleri ve metafiziği reddedişleri, şunu açıkça ortaya koymuştur ki, aydınlanma bir akıl çağı değil, aksine rasyonalizme bir isyandır.⁹⁹

Kısacası Aydınlanmayı tek kelime ile ifade edecek olursak, onu en uygun ifade edecek olan kelime “belirsizlik” olacaktır.¹⁰⁰ Bu belirsizliğin vardığı sonuç ise, kendi kendini imha etmektir. Bunun iki ana nedeni vardır: Bunlardan ilki, Aydınlanmanın aklı getirdiği noktada bireyin silinişidir, ikinci neden ise, Aydınlanmanın özne ile doğayı birbirinden kesin çizgilerle ayırmasıdır. Mit, insanı doğaya tabi kılarken, Aydınlanma doğayı insana tabi kılmış, böylece insanın içinde var olduğu doğayı kendisine tamamen dışsal bir öğe olarak görmesine neden olmuştur. Bunun sonucunda da doğa artık, insan için sadece bir “şey” halini almıştır. İnsan doğayı, üstünde egemenlik kurulacak bir nesne olarak görünce, içinde yaşadığı doğanın yazgısını paylaşmak zorunda olması nedeniyle, kendi üzerinde de baskı yaratmıştır. Kısacası doğa üzerinde kurulan egemenlik, hem insanın iç doğasının hem de doğanın egemenlik altına alınması ile sonuçlanmıştır.¹⁰¹

98 Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, s. 31.

99 Aktay, “Modernizmin Aydınlanma Vehmi” s. 107.

100 Destain, *Aydınlanma*, s. 143.

101 Dellaloğlu, “Aydınlanma, Modernite, Postmodernite ve Sonrası” s. 86.

Sonuç

Görüldüğü gibi, kendisini her türlü metafizik öğretinin üzerinde konumlandırırsa da Aydınlanma felsefesi, hem kendi içinde hem de bu dönemde ortaya çıkan fikirler çerçevesinde ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Zira Akılcılık, bilimselcilik, bireycilik, ilerlemecilik, özgürlük ve hoşgörü gibi temel hedefleri olan Aydınlanmanın bu hedeflerine ulaştığını söylemek pek mümkün değildir.

Her türlü dini öğretiye karşı ortaya konan fikirlerin şekillendirdiği kabul edilen bu çağda, hem ortaya konulan fikirlerdeki dinsel muhtevalar hem de karşısında fikir oluşturulan dinsel öğretilerin tek biçimli oluşu, bu fikirlerin tutarsızlığının bir göstergesi niteliğindedir. Zira bu çağa Aydınlanma denmesinin sebebi, Ortaçağın karanlık bir çağ olarak kabul edilmesi ve ortaçağda ortaya çıkan dini ve metafizik öğretilerin hurafeler olarak kabul edilmesidir. Hâlbuki ki Ortaçağ, İslam düşüncesi ve felsefesi açısından karanlık bir çağ olarak nitelendirilemez. Aksine Ortaçağ, İslam düşüncesinin ciddi bir şekilde ilerlediği ve geliştiği bir dönem olmuştur.

Aynı şekilde Aydınlanma düşüncesinin karşı olduğu dinsel öğretiler, pagan inanışları ve Hıristiyanlığın yani Kilisenin ortaya koyduğu akla ve bilime aykırı olan ve hurafe olarak nitelendirilen görüşleridir. Oysaki İslam düşünce dünyasında ortaya çıkan görüşlerin hemen hiçbirinde akla ve bilime aykırı bu unsurlar bulunmamaktadır. Ayrıca, Ruhban sınıfının baskıları karşısında bireyi ön plana çıkararak ve onun özgürlüğünü hedefleyen Aydınlanma döneminin bu hedefinin de İslam dini açısından pek bir anlam ifade etmediğini söylemek yanlış olmasa gerektir. Zira İslam dininde Hıristiyanlıkta olduğu gibi bir Ruhban sınıfının olmaması ve bireyin, bizzat din tarafından değerli görülmesi, Aydınlanmanın temel argümanlarının İslam dünyasında zaten var olduğunun bir göstergesidir.

Kısacası, kendisini din karşısında konumlandıran Aydınlanma düşüncesi, sadece pagan inanışları ve Kilisenin ortaya koyduğu hatalı görüşler karşısında fikirler geliştirerek şekillenmesi nedeniyle eksik ve tutarsız kalmış, dine karşı olmak iddiası ile ortaya çıkıp, bir takım farklı dini öğretiler oluşturmuş olmasıyla da kendi içinde çelişkiye düşmüştür.

Kaynakça

Adorno, Theodor W.; Horkheimer, Max, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Çev. Nihat Ülner, Elif Öztarhan Karadoğan, Kabcacı Yayınları, İstanbul, 2010.

Aktay, Yasin, "Modernizmin Aydınlanma Vehmi" *Toplumbilim Dergisi*, Aydınlanma Özel Sayısı, İstanbul, 2010, Sayı: 11.

Alatlı, Alev, *Batı'ya Yön veren Metinler III*, Kapadokya Meslek Yüksekokulu Yayınları, Nevşehir, 2010.

- Aristoteles, *Fizik*, çev. Saffet Babür, Yapı Kredi Yayınları, İkinci Basım, İstanbul, 2001.
- Armstrong, Karen, *Tanrı'nın Tarihi*, çev. Oktay Özel, Hamide Koyukan, Kudret Emiroğlu, Ayraç yayımevi, Ankara, 1998.
- Arslan, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, Adres Yayınları, Sekizinci Baskı, Ankara, 2005.
- Aydın, Hüseyin, *Aydınlanmanın Ana Kucağında Laiklik ve Atatürkçülük*, Emin Yayınları, Bursa, 2010.
- Aydın, Mehmet S., *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, Dokuzuncu Basım, İzmir 2001.
- Başcı, Vahdettin, *17. ve 18. Yüzyıl Aydınlanma Döneminde Rasyonel Din Anlayışları ve Deizm*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2002.
- _____, *Taassup ve Hoşgörü*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1996.
- Baykan, Fehmi, *Aydınlanma Üzerine Bir Derkenar*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2000.
- Birand, Kamuran, "İnsanlığın Aydınlanması ve Hürriyet Üzerine", *A.Ü.İ.F.D.*, Cilt: IV, sayı: I-II, Yıl: 1955.
- Bolay, Süleyman Hayri, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.
- Cassirer, Ernst, "Aydınlanma Çağının Düşünme Biçimi", çev. Doğan Özlem, *Toplumbilim Dergisi*, Aydınlanma Özel Sayısı, Sayı: 11, yıl: 2000.
- Cevzici, Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, Asa Yayınları, Bursa, 2008.
- _____, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.
- _____, *Felsefe Tarihi Thales'ten Baudrillard'a*, Say Yayınları, İstanbul, 2009.
- Collins, Anthony, *A Discourse of Free-Thinking, Occasioned by the Rise and Growth of a Sect Called Free-Thinkers*, London, 1713.
- Çiğdem, Ahmet, *Aydınlanma Düşüncesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Dellaloğlu, Besim F., "Aydınlanma, Modernite, Postmodernite ve Sonrası", *Toplumbilim Dergisi*, Aydınlanma Özel Sayısı, İstanbul 2010, Sayı:11.
- Destain, Christian, *Aydınlanma*, çev. İsmail Yerguz, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2010.
- Diderot, Denis, *Filozofça Düşünceler*, çev. İsa Öztürk, Çan Yayınları, İstanbul, 1963.
- Düzgün, Şaban Ali, *Varlık ve Bilgi, Aydınlanmanın Keşif Araçları*, Beyaz Kule Yayınları, Ankara, 2008.
- Foucault, Michel, "Aydınlanma Nedir?", çev. Eda Özgül, Özlem Oğuzhan, *Toplumbilim Dergisi*, Aydınlanma Özel Sayısı, sayı: 11, Temmuz, 2000.
- Goldmann, Lucien, *Aydınlanma Felsefesi*, çev. Emre Aslan, Doruk Yayınları, Ankara, 1999.
- Güçlü, Abdalbaki ve diğerleri, *Felsefe Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003.
- Habermas, Jürgen, "Şimdinin Kalbinde Amaç Yüklenmek: Foucault'un Kant'ın "Aydınlanma Nedir?" Metni Hakkındaki Konferansı Üzerine", çev. Eda Özgül, Özlem Oğuzhan, *Toplumbilim Dergisi*, Aydınlanma Özel Sayısı, İstanbul, 2010, sayı: 11.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi*, Remzi Kitabevi, Cilt 1, İstanbul, 1967.